

LAMIYƏ QULIYEVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

E-mail: lamiya.quliyeva.80@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA *HYPECOUM PENDULUM* L. NÖVÜNÜN BİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Məqalədə, Laləkimilər fəsiləsinin son taksonomik tərkibi verilmişdir. Sallaqmeyvə dəlitzə: Hypocoum pendulum L. növünün muxtar respublika ərazisində yayılma zonaları aydınlaşdırılmış, həmçinin bu növün bioloji xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: Laləkimilər, *Hypocoum*, *Hypocoum pendulum*, taksonomik spektr, cins, növ.

Laləkimilər fəsiləsinə aid növlər əsasən şimal yarımkürəsinin mülayim iqlimli ölkələrində yayılmışdır. Fəsilənin 45 cinsə daxil olan 700-dən çox növü əhatə etməklə nümayəndələri birillik və ya çoxillik ot bitkiləridir. Azərbaycanda isə 7 cinsi, 40-dan çox növü yayılmışdır. Yarpaqları növbəli, qarşılıqlı və ya dəstələrlə yerləşir. Yarpaq ayası adətən, bir neçə qat bölümlüdür və ya bəzi növlərdə tam ayalı olub, yarpaqaltlıqları olmur. Yarpaq və gövdələrdə ağ və ya narıncı rəngli süd şirəsi daşıyan borular olur, lakin bəzi nümayəndələrində məsələn *Fumaria* L. və *Hypocoum* L. cinslərinə daxil olan növlərində süd şirəsi olmur. Bu əlamətə görə əvvəllər həmin cinslər ayrıca fəsilələr kimi təqdim edilirdi. Çiçəkləri iridir, gövdənin ucunda tək yerləşir və ya xırdadır, salxımlara toplanır, müntəzəmdir və ya ziqomorfdur. Çiçək üzvləri dairəvi düzülür, kasa yarpaqları əksərən ikidir, tez töküləndir. Ləçəkləri əksərən 4, bəzən 5-6, erkəkcikləri çox, bəzən 2-4 olur. Dışicik 2 və ya ikidən çox meyvə yarpağından təşkil olunur, yumurtalıqı üst vəziyyətdədir, bir yuvalı və ya yalançı arakəsmələrlə bölünərək çoxyuvalıdır. Yumurtacıqlarının sayı əksərən çoxdur. Sütuncuq birdir, ağızcıqlar oturaqdır. Meyvələri qutucuq, buynuz və ya fındıqca olur. Növlərin əksəriyyətinin çiçəklərində nektar yoxdur. Laləkimilərin əksəriyyəti həşəratla tozlanan bitkiləridir. İri əlvan və tozluqlarla zəngin çiçəkləri həşəratları cəlb edir. Çiçəklənmə zamanı tozluqlar dışicikdən tez yetişdiyindən çarpaz tozlanmanı təmin edir. Çoxlu sayda hasil olan tozcuqlar ləçəklərin üzünə tökülür. Bu da həşəratları, xüsusən də sərtqanadlı böcəkləri cəlb edir. Bu zaman nisbətən ağır həşəratlar geniş oturaq şəkilli ağzıca otururlar. Laləkimilərin çiçəkləri böcək və milçəklər tərəfindən soyuqdan qorunmaq üçün gecə sığınacağı kimi də istifadə olunur [1, s. 141-144; 2, s. 166-169; 6, s. 573].

APG III sisteminə görə *Papaveraceae* Adans. fəsiləsi özlüyündə *Papaveroideae* və *Fumarioideae* yarım fəsilələrinə ayrılır [8]. *Papaveroideae* yarım fəsiləsinin *Papaver* L. cinsinə daxil olan növlər özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Floristik tədqiqatlar nəticəsində bu cinsin zəngin növ tərkibinin olduğu müəyyənləşdirildi və Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün yeni növ olan *Papaver rhoeas* L. növü də daxil edilərək fəsilənin son sisteməlik tərkibi aşağıdakı kimi verildi:

Ordo: *Papaverales*

- Familia: *Papaveraceae* Juss. – Laləkimilər
 Subfam. 1. *Papaveroideae* M.L.Zhang & Grey-Wilson – Lalələr
 Trib. 1. *Chelidoniae* Dumort.
 1. Genus: *Chelidonium* L. – Ziyilotu, Dəmrovotu
 1(1)* *Chelidonium majus* L. – Böyük ziyilotu
 Trib. 2. *Glaucieae* Dumort.
 2. Genus: *Glaucium* Mill. – Buynuzlala
 Sect. 1. *Acropetala* B.Mory
 2(1) *Glaucium elegans* Fisch. & C.A.Mey. – Zərif buynuzlala
 Sect. 2. *Glaucium* Mill.
 3(2) *G. corniculatum* (L.) J.Rudolph – Buynuzlu buynuzlala
 4(3) *G. grandiflorum* Boiss. & A.Huet – İriçiçək buynuzlala
 Trib. 2. *Papavereae* Dumort.
 3. Genus: *Papaver* L. – Lala
 Sect. 1. *Macrantha* Elkan
 5(1) *Papaver bracteatum* Lindl. – Çiçəkalıqlı lala
 6(2) *P. orientale* L. – Şərq laləsi
 Sect. 2. *Meconidium* Spach
 7(2) *P. urbanianum* Fedde (*P. armeniacum* (L.) DC. – Urban laləsi
 8(3) *P. fugax* Poir. (*P. caucasica* M. Bieb.) – Qafqaz laləsi
 9(4) *P. persicum* Lindl. – İran laləsi
 10(5) *P. zangezoricum* Mikheev – Zəngəzur laləsi
 Sect. 3. *Argemonidium* Spach
 11(6) *P. ocellatum* Woronow – Gözcüklü lala
 12(7) *P. minus* (Bel.) Meikle [*P. belangeri* Boiss.] – Kiçik lala
 Sect. 4. *Carinatae* Fedde
 13(8) *P. macrostomum* Boiss. & A.Huet. – İriqutuclu l.
 = *P. macrostomum* Boiss. & A.Huet var. *marginulatus* Talibov et Gulieva – İncə
 haşiyəli i. l.
 = *P. macrostomum* Boiss. & A.Huet var. *pauciradiatus* Talibov et Gulieva –
 Azşialı i. l.
 Sect. 5. *Papaver*
 14(9)* *P. somniferum* L. – Xaşxaş
 Sect. 6. *Rhoeadium* Spach
 Subsect. 1. *Rhoeadium* (Spach) Mikheev
 15(10) *P. commutatum* Fisch. & C.A.Mey. – Oxsar lala
 16(11) *P. arenarium* Bieb. – Qumluq laləsi
 17(12) *P. bipinnatum* C.A.Mey. – İkiqat lələkyarpaqlı lala
 18(13) *P. schelkownikowii* N.Busch – Şelkovnikov laləsi
 19(14) *P. rhoeas* L. – Özüyaylan lala
 = *P. rhoeas* L. var. *albivense* Talibov et Gulieva – Ağmtıl ləkəli ö. l.
 = *P. rhoeas* L. var. *albiflorens* Talibov et Gulieva – Ağ ləkəkli ö. l.
 Subsect. 2. *Dubia* Mikheev
 20(15) *P. lacerum* Popov – Cırılmış lala
 21(16) *P. laevigatum* Bieb. – Hamar lala
 22(17) *P. dubium* L. – Şübhəli lala
 23(18) *P. maeoticum* Klokov – Azov laləsi
 4. Genus: *Roemeria* Medic. – Romeriya

- 24(1) *Roemeria hybrida* (L.) DC. – Hibrid romeriya
 = *V. eriocarpa* DC.
 = *V. velutina* DC.
 = *V. dodecandra* (Forsk.) O.Kuntze.
 25(2) *R. refracta* DC. – Əyrim romeriya
 = *V. setosa* N.Busch (= *V. trichocarpa* Fedde et Scholkow).
 Subfam. 2. *Fumarioideae* Eaton – Şahtərəlilər
 Trib. 1. *Hypocoeae* Dumort
 Sect. 1. *Pendulae* (Popov)
 5. Genus: *Hypocoum* L. – Dəlilərə
 26(1) *Hypocoum pendulum* L. – Sallaqmeyvə dəlilərə
 Trib. 2. *Fumarieae* Dumort.
 Subtrib. 1. *Corydalinæ*
 6. Genus: *Corydalis* DC. – Mahmızlala
 Sect. 1. *Leonticoideis* DC.
 27(1) *Corydalis persica* Cham. & Schlecht. – İran mahmızlala
 28(2) *C. erdelii* Zucc. – Erdeli m.
 Sect. 2. *Pes-gallinaceus* Irm.
 29(3) *C. angustifolia* (M.Bieb) DC. – Daryarpaq mahmızlala
 Sect. 2. *Dactylotuber* Rupr.
 30(4) *C. alpestris* C.A.Meyer – Alp mahmızlala
 Subtrib. 2. *Fumariinæ*
 7. Genus: *Fumaria* L. – Şahtərə
 31(1) *Fumaria asepala* Boiss. – Kasacıqsız şahtərə
 32(2) *F. vaillantii* Loisel – Vaylant şahtərəsi
 33(3) *F. schleicheri* Soy.-Will. – Şleyxer şahtərəsi
Fumarioideae A. Bn in Aschers. Fl. Prov. Brandenburg I (1864) 48 excl. *Hypocoeideae*; Prantl u. Kündig in Engl. Natürl. Pflanzenf. III, 2 (1891) 197. – **Şahtərələr.**
 Kasa yarpaqları kiçik, uzunsov, üçbucaq və ya pulcuqşəkillidir. Bəzən kasa yarpaqları hiss olunmayacaq dərəcədə kiçik olur, bəzən də olmur. Kasa yarpaqları çiçəyin digər hissələrini çiçək açılana kimi əhatə edə bilməyəcək qədər kiçik olur. Ləçəklərin sayı 4 ədəd olur, iki cərgədə düzülür. Xarici ləçəklər eyniöçlüdür (simmetrik). Ləçəklərin əsası mahmızlı, kəsəşəkilli çıxmışdır. Çiçəklər ziqomorfdur – yalnız üstdəki bir ləçək aydın nəzərə çarpan mahmızşəkillidir. Daxili ləçəklər bir-birlərinə uc hissələri vasitəsi ilə birləşirlər. Erkəciyin sayı 2-dir, xarici ləçəklərlə qarşı-qarşıya düzülür. Erkəkcik ortadı yuxarıdan 3 hissəyə ayrılır. Har ayrılmış erkəkcik sapının üzərində 3 tozluq olur. Tərtadək tozluq ikiyuvalıdır. Dişicik ağzıcağı yastılaşmış, müxtəlif formalı, əsasən qanadşəkillidir. Meyvəsi 2 taya ayrılan qınşəkilli qutucluqdur. Plasenta arakəsməşəkdir, nadir hallarda birtoxumlu fındıqcadır. Toxumları adətən qara, parlaq çox hallarda çixıntılı olur. Otlar üçər və ya lələkşəkilli yarpaqlarla örtülü olur. Süd şirəsi olmur.
 Genus: *Hypocoum* L. Gen. Pl. (1737) 32. – Dəlilərə
 Birillik və ikillik ot bitkiləridir. Cinsə daxil olan növlərin yarpaqları kök ətrafında six rozet əmələ gətirir. Bu cins Laləkimilərin digər cinslərindən ikitərəfli simmetriyaya malik olmalarına görə fərqlənir. Laləkimilərin digər cinslərində ya bir tərəfli simmetriyaya ya da çoxtərəfli simmetriyaya malik olurlar.
 Cins özündə iki yarım cinsə daxil olan 20-yə yaxın növü birləşdirir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında bir növünə rast gəlinir.

Kasa yarpaqları çox zaman ləçəklərdən kiçik olur. plyonkaşəkili, üçbucaq yumurtaşəkili və ya uzunsovdur. Ləçəklər ağımtıl və ya sarı, az hallarda yüngülcə çəhrayı-bənövşəyi rəngdə olur. Erkəkcik göstərişli deyil, onların erkəkcik sapları plyonkaşəkili-dir. Tozluqları xətvərdir, yuxarıda aydın nəzərə çarpan plyonkaşəkili sonluqla nəhayət-lənir. Dışicik ağzı ikitaylıdır, sapşəkili budaqlıdır. Meyvəsi qınşəkili, az hallarda iki hissəyə ayrılır, tez bölünəndir. Toxumları kiçikdir, çıxıntısızdır, bəzə və ya təmiz qara rənglidir. Azca kələ-köttür və ya hamardır, tutqundur. Kökətrafi yarpaqlar sıx rozet əmələ gətirir. Yarpaqlar çox da uzun olmayan saplaq üzərində yerləşir. Yarpaqlar plyonkaşəkili, üçər lələkvarıdır. Seqmentlər demək olar ki oturaqdır, sapvəri kiçik hissələrlə sıxılmış ikiqat lələkvarıdır. Zoğlar bir neçə ədəddir, yarpaqları ötüb keçir. Əyilmiş, sərilmiş və azca qalxandır.

Qını qırılan deyil. Tamamilə yetişmiş qabıqın epidermisini belə ondan fərqlənir. Xarici ləçəkləri uzunsovdur. Gövdəsinin budaqları qısadır.

Hypocoum pendulum L. – Sp. pl. (1753) 124; Boiss. Fl. Or. I, 1251867; DC., l. c 124; Tackholm, St. Fl. Egypt. 34. 1956; Tutin et al. l. c 252; Cullen in Davis, l. c 237; Cullen in Rech. f., l. c 23.; Шмальг. Фл. 1, 39; N. Busch in Fl. cauc. crit. III, 4; Fedde, l. c. 95. – *H. caucasicum* G. D. J. Koch in Ldb. Fl. Ross. I (1842) 94. – Sallaqmeyvə dəlilərə [3; 4, s. 86].

Hypocoum pendulum L.

Birillik bitkidir. Kökətrafi yarpaqlar qısadır. Göyümtül, üç hissəyə ayrılmış sarpvəri, iti sonluqla nəhayət-lənən yarpaqlar gövdənin 1/2 hissəsinə qədərdir. Gövdəsi qalxandır. Uzunsov budaqlı kiçik çiçək qrupuna malikdir. Çiçək saplağı və meyvə saplağı qısadır, 1-1,6 sm-ə qədərdir. Meyvə saplağı qalın və aşağı əyilmiş olur. Kasa yarpaqları üçbucaq-yumurtəşəkili, 1-1,5 mm uzunluğunda iti ucludur. Kasa yarpaqlarının kənarları çox hallarda hiss olunmayacaq dərəcədə dişdişlidir, demək olar ki, plyonkaşəkillidir. Çiçək tacı iri deyil, sarı rəngdədir. Xarici ləçəklər tərs yumurtavəri və ya uzunsovdur, təqribən 7 mm uzunluğunda və 5 mm enində olur. Daxili ləçəklər bənövşəyi ləkəlidir. Onların orta pərləri kənardakılara bərabər olur, kənarları çox qısa saçaqlarla örtülü olur. Dışicik ağızciğı adətən bütövdür, yuxarı hissədə iki hissəyə ayrılmış olur.

Buynuzmeyvə demək olar ki düz qalxır, qalın və dördkünlüdür. Buynuz meyvənin orta hissəsində əyilmiş bir damar aydın hiss olunur. Kənar hissələri çox da aydın olmayan nazik torlu təbəqə ilə örtülü olur. Meyvəsi çətin qırılındır, 6-7 sm uzunluğunda və 3-3,5 mm enində olur. Meyvəsi yetişən zaman onun epidermisini arzuolunmayan saplardan ayrılır və meyvənin hissələri buynuzmeyvədə görünməyə başlayır. Toxumları bozmtul rəngdə olur [5, s. 119; 6, s. 576-581; 7, s. 117].

Gilli-daşlı yamaqlarda, alaqları bitən yerlərdə, əkinlərdə və bəzən yarım səhralarda bitir.

Ünümü yayılma zonaları: Krım, Asiya, Orta Avropa, İran, Dağıstan, Cənubi və Şərqi Qafqazda.

Azərbaycanda yayılma zonaları: Abşeron, Kür-Araz ovalığı, Kür düzənliyi, Kiçik Qafqazın şimal, cənub və orta hissələrində.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılma zonaları: Naxçıvanın dağlıq, orta dağlıq və düzənlik zonalarında, xüsusən Ordubad rayonunun Tivi və Gilançay kəndi ətrafında, Culfa rayonunun Ərəfsə kəndinin Xəzinədə ərazisində rast gəlinir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A. Azərbaycanın bitki aləmi. Bakı: TEAS Press Nəşriyyatı, 2016. 444 s.
2. Qurbanov E. Ali bitkilərin sistematiyası: Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı 2009, 429 s.
3. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan MR florasının taksonomik spektri (*Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər*). Naxçıvan: Ədəmi nəşriyyatı, 2008. 350 s.
4. Гроссгейм А.А. Определитель растений Кавказа. Москва: Советская наука, 1949, 747 с.
5. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. Т. IV, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1950, 315 с.
6. Конспект флоры Кавказа. Т. III (II), Москва-СПб.: Товарищество научных изданий КМК, 2012, 623 с.
7. Попов М.Г. Род Мак – *Papaver* / Флора СССР: В 30 тт. / Гл. ред. акад. В.Л. Комаров; Ред. тома Б.К. Шишкин. Т. VII, М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. с. 636-637.
8. Флора Азербайджана / Ред. И.И. Карягин. Т. IV, Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1953, 403 с.
9. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Система_APG_III.

Ламия Гулиева

ИССЛЕДОВАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ВИДА *HYPOCOUM PENDULUM* L. В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье приведен окончательный таксономический состав семейства маковых. Выявлены зоны распространения *Hypocoum pendulum* L. – Гинеокум visлоплодный на территории автономной республики, также определены биологические особенности данного вида.

Ключевые слова: маковые, *Hypocoum*, *Hypocoum pendulum*, таксономический спектр, род, вид.

**STUDY OF BIOLOGICAL FEATURES OF THE *HYPECOUM PENDULUM* L.
SPECIES IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

There have been given the final taxonomic composition of Poppy family. There have been shown spread area, as well as biological characteristics of *Hypocoum pendulum* L. in the autonomous republic.

Keywords: *Poppy, Hypocoum, Hypocoum pendulum, taxonomic composition, genus, species.*

(Biologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Fatmaxanım Nəbiyeva tərəfindən təqdim edilmişdir)